

KANTOVO SHVATANJE PROSVJETITELJSTVA

KANT'S CONCEPTION OF THE ENLIGHTENMENT

ABSTRACT This paper presents some basic characteristics of the Enlightenment and enlightenedness then expands Kant's conception of the Enlightenment, until eventually raises the question of the actuality of the Enlightenment, and therefore the question of our relationship with our own activities and their own place in the scheme of things.

Key words: Kant, the Enlightenment, enlightenedness, freedom, authority, knowledge, intellect.

APSTRAKT U radu se najprije iznose osnovne karakteristike prosvjetiteljstva i prosvijećenosti, potom obrazlaže Kantovo shvatanje prosvjetiteljstva, dok se na kraju otvara pitanje o aktuelnosti prosvjetiteljstva, a samim tim i pitanje našeg odnosa prema vlastitoj djelatnosti i sopstvenom mjestu u poretku stvari.

Ključne reči: Kant, prosvjetiteljstvo, prosvijećenost, sloboda, autoritet, znanje, razum.

Osnovne karakteristike prosvjetiteljstva i prosvijećenosti

Svako vrijeme ogleda se u mišljenju svojih mislilaca. Utoliko upoznavanje sa kulturnim nasljeđem i obrazovnom tradicijom omogućuje bolje razumijevanje i tumačenje savremenosti, a samim tim i sagledavanje brojnih izazova, rizika i neizvjesnosti koje sobom nose pitanja smisla i vrijednosti ljudskog života. Svjedočeći o svojoj epohi, Fridrih Niče (1844–1900), na primjer, afirmiše značaj mišljenja i prosuđivanja grčkih mislilaca naglašavajući da „sud starih grčkih filozofa o vrednosti života govori mnogo više od savremenog suda, jer su oni oko sebe i pred sobom imali sam život u svom najbujnijem procvatu, i kod njih se, ne kao kod nas, duševno stanje mislilaca nije zaplitalo u razdoru između želja za slobodom, lepotom, uzvišenošću života i težnjom za istinom, što samo postavlja pitanje: kakva je vrednost života uopšte?“ (Niče, 1987: 29–30) Kao što se briga za dušu i duhovni interes kod grčkih mislilaca preplitala sa brigom za očuvanjem zajednice, na sličan način se kod mislilaca epohe prosvjetiteljstva (u XVIII vijeku) manifestovala vjera u moć ljudskog razuma prilikom rješavanja brojnih društvenih i ličnih problema.¹ Izvjesno je da, pored značajnih razlika, u oba slučaja dominiraju pitanja čovjeka i njegovog svijeta, težnja za

---

¹ U daljem tekstu iznosim i proširujem pojedine formulacije iz svog rada *Obrazovanje – prosvjetiteljski čin ili učenje za život*, koji je objavljen u časopisu *Sociološka luča*, X/1, 2016, str. 3–11.

ostvarivanjem ideje i ideala ljudskosti, vjera u oslobađanje čovjekovih unutrašnjih snaga i društveni napredak u cjelini.

Pored uobičajenog značenja pojma *prosvjetiteljstva*² pod kojim se podrazumijeva duhovni i društveni pokret Zapadne Evrope s kraja XVII i tokom XVIII vijeka,³ može se govoriti i o širem značenju pojma prosvjetiteljstva, kao o načinu opstanka utemeljenom na znanju, nauci i tehnici – koji započinje s antičkim svijetom. Osnovna karakteristika prosvjetiteljstva sastoji se u afirmaciji autoriteta čovjeka, njegovog iskustva i razuma, s jedne strane, i nepovjerenju prema religiji, teologiji, tradiciji i svakom autoritetu koji nije zasnovan na razumu, na drugoj.⁴ *Prosvjeđivanje* se može odrediti kao proces napredovanja na ličnom i društvenom planu u pogledu kultivisanja duhovnih sposobnosti, dok *prosvijećenost* označava stanje duha, rezultat duhovnog rada na sebi i svijetu, kao i stalnu težnju za razvojem ljudskih mogućnosti i duhovnim *prožimanjem* svijeta.

Prilikom iznošenja karakteristika epohe „prosvećenosti“ Nikolaj Berđajev (1874–1948) u djelu *Smisao istorije* ističe da kroz „prosvećeni“ period prolaze kulture svih vremena i naroda, da u razvitku kultura svih naroda postoji izvjesna cikličnost (2001: 11), kao i da ta sličnost kulturnih procesa svjedoči o organskom karakteru razvoja kultura. Budući da period sofista predstavlja cvjetanje grčke kulture, sa sličnim osobinama koje je imala i epoha prosvijećenosti XVIII vijeka, Berđajev (2001: 11–12) kao njihovu zajedničku karakteristiku navodi *rušenje svetinja u istorijskom*, uzdizanje čovjekovog razuma iznad neposrednih tajni života, tajni bića, božanskih tajni života iz kojih ishodi. Pokušajima da se ljudski razum postavi za sudiju stvaranja svijeta i čovječanske istorije, epoha „prosvećenosti“ odriče tajnu „istorijskog“, odriče „istorijsko“ kao naročitu stvarnost, smatra Berđajev (2001: 12).⁵

² Frederik Koplston (1907–1994) konstatuje da je sam termin prosvjetiteljstvo teško definisati. „Iako govorimo o filozofiji prosvjetiteljstva, mi ne mislimo ni na jednu školu, niti na skup određenih filozofskih teorija. Taj termin ukazuje na stav i preovlađujuću dispoziciju duha.“ (Koplston, 1995: 40) Budući da je čovjek u središtu interesovanja filozofije, nauke i umjetnosti, prosvjetiteljstvo predstavlja „proširivanje naučnog shvatanja na samog čoveka, i spoj humanizma, koji je bio karakterističan za prvu fazu renesanse, s ovim naučnim shvatanjem.“ (Koplston, 1995: 41)

³ Osnovne ideje prosvjetiteljstva zapažaju se u XVII vijeku: u Engleskoj spisi F. Bekona (1561–1626), T. Hobsa (1588–1679) i Dž. Loka (1632–1704), u Francuskoj R. Dekarta (1596–1650), u Holandiji B. Spinoze (1632–1677); dok se njegov razvoj i *procvat* dominantno vezuje za XVIII vijek, u Francuskoj: Š. Monteskje (1689–1755), F. M. A. Volter (1694–1778), Ž. Ž. Ruso (1712–1778), D. Didro (1713–1784), D’alamber (1717–1783), P. Holbah (1723–1789), K. A. Helvecije (1715–1771), u Irskoj Dž. Berkli (1685–1753), Škotskoj: D. Hjum (1711–1776), A. Smit (1723–1790), i Njemačkoj: G. Lajbnic (1646–1716), K. Volf (1679–1754), I. Kant (1724–1804), iako uticaji prosvjetiteljskih ideja i dalje ostaju otvoreni.

⁴ Sam pojam *prosvjeta* pojavio se u doba prosvjetiteljstva (u XVIII vijeku), s ciljem da se u svako saznanje unese svjetlost razuma i da se na toj osnovi obrazuje svaki pojedinac i društvo u cjelini. (Gvozdenović, 2016: 5)

⁵ Berđajev ukazuje na značaj mudrosti kao odlike ranijih epoha, koja prolazi kroz „unutrašnje tajanstvene dubine života celokupne istorije ljudskoga duha, kroz početke hrišćanstva i srednji vek, do naših dana. Samo takav razum shvata unutrašnju svetlost, koju ima svaka od tih epoha.“ (2001: 13) Samo će takav razum, prema Berđajevu, biti istinit, razum koji prosvjeđuje i prosvjetljava.

I pored toga što prosvjetiteljskom učenju nije nedostajala historiografija, istoričari XVIII vijeka, prema Koplstonu (1995: 57), nijesu toliko nastojali da shvate mentalitet i duh ljudi iz prošlih vjekova koliko da upotrebe ono što su znali ili mislili da znaju o prošlim vjekovima da bi dokazali neku tezu ili da bi izveli zaključke nepovoljne za religiju.⁶ Konstatujući da „prosvjetiteljstvo nije pobijalo afirmaciju boga nego njegovo priznavanje na osnovu autoriteta,“ Maks Horkhajmer (1895–1973) iznosi Lokovo shvatanje uma kao našeg *konačnog sudije* i vodiča u svemu – nazivajući ga filozofskim učiteljem prosvjetitelja (Horkhajmer, 1976: 208). U tom smislu je afirmisan zahtjev po kojemu čovjek treba da upotrebljava vlastite duhovne sposobnosti, da se duh obrazuje tako da odobrava sve što odgovara dostojanstvu i savršenstvu svakog razumnog bića (Lok, 1950: 25). Ukazujući na značaj vaspitanja za tjelesno i duhovno oblikovanje čovjeka, Džon Lok (1950: 7) konstatuje da su „od svih ljudi koje vidamo njih devet desetina ono što su, dobri ili rđavi, korisni ili ne, samo po svom vaspitanju“, budući da sve razlike u ponašanju ljudi i njihovim sposobnostima potiču u velikoj mjeri od njihovog vaspitanja (1950: 25). Smatrajući da je poznavanje čovjeka najkorisnije i najnepotpunije od svih ljudskih znanja, Ruso (1949: 111) podsjeća „da smo samim proučavanjem čoveka, u neku ruku, dovedeni u nemogućnost da ga upoznamo“. Potom ističe da je nemoguće razumjeti zakon prirode ako čovjek nije mudar i veliki metafizičar; „da su ljudi za obrazovanje društva morali da upotrebe svetlost razuma koja se sa teškom mukom rađa u samom društvu i to samo kod pojedinaca“ (Ruso, 1949: 113).

Kantovo shvatanje prosvjetiteljstva

Duh prosvjetiteljstva i zahtjev vremena u kojem je ljudski razum vrhovni autoritet u svim stvarima na najefikasniji način ilustruje lozinka prosvijećenosti koju je Imanuel Kant formulisao riječima: „Sapere aude! Imaj hrabrosti da se služiš *sopstvenim* razumom!“ (1972: 43).⁷ Na taj način se čovjek poziva na odgovornost i hrabrost da samostalno misli i djeluje, što implicira poziv na slobodu izražavanja – *javnu upotrebu uma* i ostvarivanje ljudskih mogućnosti. Kantovo shvatanje prosvjetiteljstva konkretizovano je odgovorom na pitanje „Šta je prosvijećenost?“ Prema njemu: „*Prosvijećenost je izlazak čovekov iz stanja samoskrivljene nezrelosti* (Unmündigkeit). *Nezrelost* je nemoć da se svoj razum upotrebljava bez vođstva nekog drugog. Ta nezrelost je *samoskrivljena* onda kad njen uzrok ne leži u nedostatku razuma, nego u pomanjkanju odlučnosti i hrabrosti da se njime služi bez tuđeg rukovođenja“ (Kant, 1972: 43).

⁶ „Duh prosvjetiteljstva je bio tako oštro suprotstavljen duhu srednjeg veka da istoričari prosvjetiteljstva ne samo da nisu bili kadri da razumeju duh srednjeg veka već, takode, nisu učinili nikakav napor u tom smislu. Njima je srednji vek služio kao kontrast za isticanje doba uma.“ (Koplston, 1995: 57) U iznesenom stavu Koplston vidi jedan od razloga zbog kojih se za prosvjetiteljstvo kaže da mu nedostaje istorijski duh.

⁷ Kant je navedenu maksimu iznio u eseju *Odgovor na pitanje: Šta je prosvijećenost?*, koji je objavljen u časopisu *Berlinski mjesečnik* (1784. godine).

Kant smatra da su lijenost i kukavičluk osnovni uzroci koji dovode do čovjekove nezrelosti, odnosno do stanja čovjekovog (raz)uma u kojem on dobrovoljno do kraja života ostaje neprosvijećen. Budući da nije sposoban da samostalno odlučuje i upravlja samim sobom, čovjek taj posao prepušta svojim vodičima i tutorima. Prema Kantu, najveći dio ljudi (među koje ubraja ženski pol) smatra da izlazak iz nezrelosti sobom nosi određene zamke, teškoće i opasnosti, ako pokušaju da idu sami. *Pojedincu* je teško da se *izvuče* iz okova nezrelosti koja je postala njegova priroda, ona pothranjuje stanje nemoći i ograničava čovjekove sposobnosti da se služi vlastitim razumom. Upravo zbog toga „ima samo malo onih kojima je pošlo za rukom da se vlastitim negovanjem svoga duha izbave iz stanja nezrelosti i da svoj hod ipak učine sigurnim“ (Kant, 1972: 44).

Naglašavajući da je za prosvijećenost većine ljudi potrebna sloboda koja će im omogućiti da samostalno misle, prosuđuju i iznose sopstveno mišljenje, Kant razlikuje *javnu* i *privatnu upotrebu uma*, odnosno situacije u kojima ograničenje slobode smeta prosvijećenosti, i one u kojima su izvjesna ograničenja potrebna. Dok *javna upotreba uma* mora u svako vrijeme da bude slobodna, i jedino ona može da ostvari prosvećenost među ljudima; *privatna upotreba uma* može češće da bude ograničena, smatra Kant. Pod *javnom upotrebom* uma podrazumijeva onu koju neko privatno lice, na primjer *naučnik* ili *pisac*, obavlja pred javnošću ili svojom čitalačkom publikom, dok se *privatna upotreba* uma odnosi na poslove koje građanin obavlja u određenim građanskim *dužnostima*, ili službama koje su mu povjerene (Kant, 1972: 44). Nesporno je da Kant u oba slučaja ima u vidu interes političke zajednice u kojoj građani imaju različite dužnosti i obavezu da postupaju u skladu sa propisanim pravilima i konvencijama. Dok u svojstvu građanina naučnik, na primjer, ima punu slobodu da publici saopšti svoje mišljenje, posao koji neki učitelj obavlja u svojoj profesionalnoj zajednici, jeste samo *privatna upotreba* – gdje je sloboda ograničena jer se izvršava *tuđi nalog*. Evidentno je da *javna upotreba* uma pretpostavlja određenu autonomiju pojedinca koja se može ostvarivati u političkoj zajednici slobodnih građana, što implicira povezanost teorijskog znanja i praktičnog djelovanja, pri čemu se interes uma pojavljuje kao interes čovjeka za ličnim samoopredjeljenjem i samoostvarivanjem. Prosvjećivanje se ovdje manifestuje i kao pravo na slobodu govora i pisanja, odnosno kao djelovanje u skladu sa određenim ulogama, pravilima i dužnostima.

Budući da je sloboda svih ljudi u (političkoj zajednici) uslov slobode pojedinca, izvjesno je da oslobađanje uma ukazuje na oslobađanje čovjeka. U tom smislu je istorija određena kao napredovanje u prosvjećivanju, kao hod čovječanstva prema vlastitoj zrelosti. Izlazak iz stanja nezrelosti uma nalazi se u njegovom samozakonodavstvu, u praktičnoj djelatnosti koja transcendirira pasivnost uma, podređenost tuđim zakonima i prepuštenost tuđem rukovođenju. Subjekt slobodne, prosvjetiteljske djelatnosti za Kanta je čovjek kao umno biće koji u sebi sadrži ideju opštosti, čovječanstva, čovjek kao čovječanstvo (Nikolić, 2008: 18). Čovjekov put ka punoljetstvu i napredovanje u samostalnosti uma

pretpostavlja odlučnost i hrabrost za vlastito mišljenje, izlazak iz prirodnog stanja, dakle izlazak uma iz nezrelosti i neslobode građanskog poretka.⁸

U tom smislu se ispostavlja trajno aktuelno pitanje, a koje je sam Kant postavio: Da li mi danas živimo u *prosvjećenom* dobu? Njegov odgovor je glasio: ne, ali ipak živimo u vremenu *prosvjećenosti/prosvjećivanja*. „Da ljudi, kako sada stvari stoje uzete u celini, budu u stanju, ili da u njega ikad mogu da dođu, da se u religioznim stvarima bez vođstva drugog sigurno i dobro služe svojim sopstvenim razumom, od toga smo još vrlo daleko. Ali da se njima sada ipak otvara polje da sebe u tome učine slobodnima, i da smetnje sveopštoj prosvjećenosti odn. izlasku iz njihove samoskrivljene nezrelosti postepeno postaju manje, o tome ipak imamo jasne nagoveštaje“ (Kant, 1972: 47). Iako težište prosvjećenosti Kant vezuje za religijska pitanja⁹, u cjelini je riječ o pitanjima koja se tiču svakog čovjeka, odnosno o obezbjeđivanju mogućnosti da ljudi budu slobodni. U tom smislu ljudi još uvijek nijesu (u mogućnosti da budu) slobodni, i pored određenih nagovještaja da počinju da se služe sopstvenim razumom.

Budući da *muka spasavanja ljudi iz neobrazovanosti* korelira sa vještim radom na tome da se oni u njoj zadrže, ljudi će, prema Kantu, još dugo biti daleko od stanja u kome će svi koristiti zdrav razum, biti slobodni i voditi se kroz život bez ičije pomoći.¹⁰ Sve dok *duhovni despotizam nekolicine tirana protiv preostalih podanika* onemogućuje njihovo duhovno odrastanje ne može se očekivati ozbiljniji napredak u napuštanju samoskrivljene nezrelosti. Ovdje se ispostavlja pitanje formalnog i/ili suštinskog prevladavanja nezrelosti, s obzirom na odnos između interesa političke zajednice i interesa pojedinaca u

⁸ U spisu *Vaspitavanje dece* Kant ukazuje na značaj vaspitanja i sticanja znanja samostalnom misaonom aktivnošću, ističući da „čovjek može da bude ili samo dresiran, obučen, mehanički poučavan, ili istinski prosvjećen,“ (1991: 17) što znači da razvijanje sposobnosti mišljenja sobom nosi mogućnost prosvjećivanja. Međutim, „mi živimo u vremenu disciplinovanja, kulture, civilizovanja ali još ni blizu vremena moralizovanja. Može se reći da sreća ljudi raste uporedo sa bedom ljudi. Pitanje je ne bismo li mi bili srećniji u sirovome stanju kada sve ove kulture još nije bilo negoli u sadašnjem stanju. Jer kako ljudi mogu biti srećni ako nisu moralni i mudri? Količina zla se u tom slučaju ne smanjuje.“ (Kant, 1991: 18)

⁹ Kant pitanje religije određuje kao središnje pitanje prosvjećenosti ističući da je „verska nezrelost ne samo najštetnija, nego i najnečasnija među svima.“ (1972: 48) Sagledavajući odnos prosvjetiteljstva prema religijskom autoritetu, Ljubomir Tadić (1925–2013) smatra da izuzimajući enciklopediste, „prosvjetiteljstvo ne napada teologiju zato što istrajava na tvrdnji da bog postoji, nego zato što ga priznaje na osnovu pukog *autoriteta vere*. Jer čim verujemo u neki autoritet, a ne možemo ga saznati, takav autoritet postaje sumnjiv ili počinje da iščezava kao autoritet.“ (1987: 24–25) Budući da je sumnja svojstvena ljudskoj racionalnosti, „autoritet bez umnog opravdanja nema, dakle, nikakve vrednosti.“ (Tadić, 1987: 40)

¹⁰ Konstatujući da je glavni interes prosvjetiteljskog pokreta bio društveni napredak, Džon Džui (1859–1952) ističe da je oslobođena ličnost trebalo da postane činilac jednog sveobuhvatnog i naprednog društva. U tom kontekstu navodi da je prvi korak da se čovjek oslobodi spoljašnjih uticaja bio „njegovo oslobađanje od unutrašnjih okova lažnih verovanja i ideala. Ali društveni život, i postojeće ustanove su bile suviše lažne i iskvarene da bi im se poverio ovaj zadatak. Kako bi se moglo očekivati da ga se one private kada bi to značilo njihov sopstveni slom?“ (Džui: *Vaspitanje i demokratija*, str. 67)

različitim oblastima života i djelovanja. Pritom treba imati u vidu da privilegija uživanja u udobnom životu i bezuslovno povjerenje u spoljašnje autoritete često zamagljuje predstavu o autonomiji ljudskog uma, naporu sazrijevanja i samoprosvjecivanja. „Veoma je udobno biti nezreo“ – smatra Kant (1972: 43), ilustrujući to stanje brojnim primjerima i situacijama u kojima čovjek ima knjigu koja misli umjesto njega, dušebrižnika koji umjesto njega ima savjest, ljekara koji mu propisuje dijetu, itd. Utoliko bi trebalo razlikovati situacije kada konsultovanje stručnjaka (koji posjeduju profesionalno znanje i iskustvo) ima racionalno opravdanje od situacija u kojima se radi o inertnosti, *sljepoj* poslušnosti i/ili o bezuslovnom potčinjavanju spoljašnjem autoritetu. Čovjek je, prema Kantu (1993: 202), dužan da svoj *razum* pouči o tome šta je dužnost ili šta nije; dužnost je, dakle, da čovjek kultiviše svoju savjest, da izoštri pažnju za glas unutrašnjeg sudije i primijeni sva sredstva da bi kod nje naišao na odziv. U tom smislu Kant (1993: 204) naglašava da čovjek „mora imati poštovanje pred zakonom u samom sebi, da bi mogao zamisliti makar i jednu dužnost“, što korelira sa formulacijom njegove *Prve zapovijesti* svih dužnosti prema sebi samom: „*Spoznaj* (istraži, dokuči) *sebe samog* ne prema tvojoj fizičkoj savršenosti (...), nego prema moralnoj, u pogledu tvoje dužnosti – tvog srca – da li je dobro ili zlo, da li je izvor tvojih radnji čist ili nečist, i što se, bilo kao prvobitno pripadajuće *supstanciji* čoveka ili kao izvedeno (stečeno ili primljeno), može pripisati njemu samom i pripadati moralnom *stanju*“ (Kant, 1993: 241). Dok prosvjećivanje implicira napredovanje u kultivisanju duhovnih sposobnosti i samostalnom donošenju odluka; neprosvijećenost sobom nosi pasivno prihvatanje postojeće realnosti,¹¹ pothranjuje nedostatak samopouzdanja, odlučnosti i hrabrosti za vlastito mišljenje, odsustvo potrebe za promjenom koja bi zahtijevala intelektualni napor, lično angažovanje i preuzimanje odgovornosti za ne/izvjesnost krajnjih ishoda.

Polazeći od činjenice da je ogromna većina ljudi inertna i da preferira udoban život, Niče upravo ističe da se ljudi najviše boje teškoća koje bi im nametnuli poštenje i otvorenost (1987: 7). I kao što Kant u lijenosti i kukavičluku velikog broja ljudi prepoznaje osnovne uzroke koji rezultiraju stanjem samoskrivljene nezrelosti, na sličan način i Niče razotkriva skrivanje pojedinaca iza običaja i društvenih mišljenja. Zbog sklonosti lijenosti i plašljivosti pojedinci, prema Niču, traže spas u društvenim mišljenjima. Umjesto da se raduje samom sebi, pojedinac misli i postupa kao masa, potčinjava se gledištima koja ne obavezuju nikoga. Stanje udobnog konformizma pothranjuje inertnost i ravnodušnost, a samim tim i potrebu za pripadanjem masi. Niče uči da čovjek koji ne želi da pripada masi, trebalo bi da prestane da bude inertan u odnosu na samog sebe i da slijedi glas svoje savjesti,

---

¹¹ Ginter Anders (1902–1992) primjećuje da većina ljudi koji žive besmislen život nije ni svjesna te svoje nesreće. „Životom koji im je nametnut onemogućeni su da zapaze njegov besmisao“. (Anders, 1985: 387) Lišavanjem šanse da postanu samostalni, oni ostaju nesamostalni, *primajući* svoje uživanje kao odsustvo potrebe za promjenom koja bi značila preuzimanje odgovornosti za rizik u *borbi protiv besmisla svijeta i života*.

koja mu govori: „Budi ono što jesi! Sve ono što sada činiš, misliš i čemu stremiš – to sve nisi ti“ (Niče, 1987: 8).

Aktuelnost prosvjetiteljstva

„Moralna samospoznaja koja zahteva
da se prodre u dubine (ponor) srca koje je teže
dokučiti jeste početak sve ljudske mudrosti.“

Immanuel Kant: *Metafizika morala*

Iako različiti putevi vode do duhovne nezavisnosti, osjećanja unutrašnje slobode i ostvarivanja ljudskih mogućnosti izvjesno je da bez stvaranja određenih pretpostavki za poštovanje čovjekove ličnosti i ostvarivanja prava na slobodu ni jedno društvo ne može napredovati. U tom smislu preispitivanje pozicije pojedinca u zajednici svjedoči o trajnoj aktuelnosti vjere u čovjeka i njegovu čovječnost, a samim tim i o aktuelnosti prosvjetiteljskih ideja i Kantovog shvatanja prosvjetiteljstva. „Pitanje o aktuelnosti je iz ove nove perspektive tako uvek i nužno i pitanje o *subjektu aktuelnosti*. Pitanje o onome *ko* dela danas, ali i pitanje o našoj vlastitoj delatnosti, o našoj vlastitoj sadašnjosti i aktuelnosti, o našem odnosu prema trenutku u kojem se nalazimo i delamo, o *našem odnosu prema našoj vlastitoj aktivnosti*“ (Nikolić, 2008: 24). Budući da moderno doba otvara prostor u kojem je *sloboda aktuelna*, Nikolić (2008: 24) ukazuje na neizbježna pitanja o slobodi: kako stoji stvar sa *projektom slobode sada*, da li je *slobodna subjektivnost na djelu danas?* U tom kontekstu su involvirana i pitanja naše hrabrosti da se uopšte pitamo, bilo da je riječ o preispitivanju sopstvene ne/zrelosti ili projekta sveopšte prosvećenosti danas. Na toj osnovi se – u duhu maksime *Sapere aude!* – ispostavlja pitanje vlastite odgovornosti, hrabrosti i odlučnosti u *borbi za ostvarenje nemogućeg*. Utoliko je problem prosvjetiteljstva prije „problem hrabrosti nego nedostatka razuma, nedostatka inteligencije. Ne toliko problem neznanja koliko problem konformizma, neodlučnosti, odsustva *hrabrosti da se zna*“ (Nikolić, 2008: 26).

Iako su najznačajni mislioci i pisci epohe prosvjetiteljstva vjerovali da je ljudski um autonoman u tumačenju moralnog, društvenog, političkog i religioznog života,¹² vremenom se pokazalo da je, gubeći autonomiju, um postao instrumentalan. Oslobođanje uma od predrasuda i sujevjerja kojem je težilo prosvjetiteljstvo pretvoriće se u nove predrasude. Kritikujući odnos prosvjetiteljstva prema shvatanju autoriteta, tradicije i predrasuda, Hans-Georg Gadamer (1900–2002) pokazuje da opšta tendencija prosvjetiteljstva „da ospori svaki autoritet i da sve odlučuje pred sudijskim stolom uma“ (1978: 305) predstavlja novu predrasudu. Iako je prosvjetiteljska „predrasuda o predrasudama“ rezultirala slobodoumljem i ateizmom u Engleskoj i Francuskoj, to nije bio slučaj u

¹² Budući da sam proces jačanja i slabljenja autoriteta predstavlja „jednu od onih crta kulture zahvaljujući kojima ona sama postaje elemenat u dinamici istorijskog zbivanja“, M. Horkheimer (1976: 207) ističe da građansko mišljenje autoritetu tradicije suprotstavlja razum u svakom individui kao legitimni izvor prava i istine.

Njemačkoj, budući da je njemačko prosvjetiteljstvo priznalo *istinite predrasude* hrišćanske religije (Gadamer, 1978: 305). „Pošto je ljudski um preslab da izađe na kraj bez predrasuda, po njemu je upravo sreća biti vaspitan uz istinite predrasude“, smatra Gadamer (1978: 305–306). Potom iznosi shvatanje po kojemu autoritet ličnosti nema ništa s poslušnošću, već se zasniva na *priznanju* i *spoznaji* da je neko drugi nadmoćniji nad nama i da njegov sud ima prednost pred sopstvenim sudom.¹³

Podsjećanjem na ključno pitanje: zašto živim/o? Niče (1987: 41) poziva na svijest o odgovornosti, koja pored svijesti o sopstvenoj ograničenosti, ispostavlja svijest o brojnim potrebama, interesima i mogućnostima, ali i o sopstvenoj prolaznosti i konačnosti. „Dužni smo da pred samima sobom budemo svesni svog bića; prema tome, želimo da budemo stvarni kormilari tog života, i da ne dopustimo da naše postojanje bude jednako besmislenoj slučajnosti. U odnosu na život valja dopustiti izvesnu smelost i opasnost, utoliko pre što ćemo ga u najgorem, kao i u najboljem, slučaju, svejedno, izgubiti“ (F. Niče, 1987: 9). Umjesto preuzimanja tuđih gledišta i unaprijed formiranih mišljenja, Niče apostrofira povratak čovjeka samom sebi, ispunjavanje dužnosti prema sebi,¹⁴ osmišljavanje sopstvenih namjera i postupaka u različitim životnim situacijama. Nesporno je da upoznavanje samog sebe i ovladavanje samim sobom, uviđanje sopstvenih zabluda i po/grešaka, uglavnom predstavlja mučan i opasan poduhvat. Možda je potiskivanje saznanja o sopstvenom neznanju i duhovnom nepunoljetstvu bezbolnije od preuzimanja odgovornosti *odrasle* i *zrele* osobe, od preispitivanja sopstvenih mogućnosti i ograničenja.¹⁵ Suočavanje sa prividnim istinama i traganje za istinom i smislom može da bude bolno, ali i ljekovito. Kao što potreba za orijentacijom o sopstvenom mjestu u poretku stvari može da izostane, isto tako se može govoriti o njenom prisustvu i/ili aktuelnosti. Utoliko se, u Kantovom duhu, ispostavlja trajno aktuelno pitanje o tome da li su ljudi još uvijek (u mogućnosti) da budu slobodni, bilo da je riječ o slobodi iznošenja sopstvenog mišljenja, ili o slobodi (odgovornog) djelovanja. Pomjerenje sopstvenih granica saznanja i dalje o(p)staje kao mogućnost. „Pa ipak, moguće je živeti život i bez obrazloženja, i to verovatno čak i ‚dobar život‘ u smislu ugodnog bezbrižnog života. Filozofska briga duše oko sebe same, nega i kultivisanje duše kao i usmeravanje sopstvenog života istovremeno su i nevažni i najvažniji, suvišni i neophodni. Svesni život sam u sebi nosi sopstveni smisao – odatle njegov dostojanstveni karakter krajnje svrhe – to ga ujedno izdvaja iz sistema sredstava i svrha“ (Kozlovski, 2003: 10).

¹³ Na sličan način Gadamer obrazlaže odnos između tradicije i uma ističući da između njih ne postoji bezuslovna suprotnost. Budući da je tradicija uvijek momenat slobode i same povijesti, očuvanje tradicije je zapravo jedan *čin uma*, a samim tim i sastavni dio povijesti ljudskog duha.

¹⁴ Razlikujući dužnosti prema samome sebi i dužnosti prema drugima, Kant uči da se dužnost prema sebi samome sastoji u tome „da čovek očuva dostojanstvo čovečanstva u svojoj sopstvenoj ličnosti“ (1991: 55). Preferirajući odvažnost u odnosu prema drugima, Kant ukazuje da su mnogi ljudi „postali tvrda srca jer su, pošto su bili sažaljivi, bili često varani“ (1991: 56).

¹⁵ U spisu *O lepom i uzvišenom* Kant upozoravajući podsjeća da od života ne smijemo očekivati mnogo sreće, niti od ljudi savršenstvo; jer onaj ko ne očekuje previše, ima tu prednost da ishod *ne ruši njegove nade*, već ga ponekad *iznenadi neslučenim savršenstvom* (1985: 51).

L i t e r a t u r a

- Anders, G. (1985), *Zastarelost čoveka*, Beograd: Nolit.
- Bajović, T. (2010), „Prosvjećivanje prosvetiteljstva: o permanentnoj krizi pojma“, u: *Filozofija i društvo* (2/2010), str. 3–27, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Berđajev, N. (2001), *Smisao istorije: ogled filozofije čovečje sudbine*, Beograd: Dereta.
- Džui, Dž. (1971), *Vaspitanje i demokratija*, Cetinje: Obod.
- From, E. (1963), *Zdravo društvo*, Beograd: Rad.
- Gadamer, H. G. (1978), *Istina i metoda*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Gvozdenović, S. (2005), *Filosofija, obrazovanje, nastava*, Podgorica: ZUNS.
- Gvozdenović, S. (2016), „Obrazovanje – prosvjetiteljski čin ili učenje za život“, *Sociološka luča*, X/1, Nikšić, str. 3–11.
- Hegel, G. V. F. (1986), *Fenomenologija duha*, Beograd: BIGZ.
- Horkhajmer, M. (1963), *Pomračenje uma*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Horkhajmer, M. (1976), *Tradicionalna i kritička teorija društva*, Beograd: BIGZ.
- Kant, I. (1972), „Ideja opšte istorije usmerene ka ostvarenju svetskog građanskog poretka“, u: *Um i sloboda*, str. 31–40, Beograd: Velika edicija ideja.
- Kant, I. (1972), „Odgovor na pitanje: Šta je prosvetećenost?“, u: *Um i sloboda*, str. 41–48, Beograd: Velika edicija ideja.
- Kant, I. (1985), *O lepom i uzvišenom*, Beograd: Grafos.
- Kant, I. (1991), *Vaspitavanje dece*, Beograd: Bata.
- Kant, I. (1993), *Metafizika morala*, Sremski Karlovci, Novi Sad; Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Koplston, F. (1995), *Istorija filozofije, Tom IV, Od Dekarta do Lajbnica*, Beograd: BIGZ.
- Kozlovski, P. (2003), *Vodič kroz filozofiju*, Beograd: Plato.
- Lok, Dž. (1950), *Misli o vaspitanju*, Beograd: Znanje.
- Mil, Dž. S. (1990), *O slobodi*, Beograd: IK Crveni Ibis.
- Niče, F. (1987), *Šopenhauer kao vaspitač*, Beograd: Grafos.
- Nikolić, S. (2008), „Kant i prosvetiteljstvo: moderna ontologija aktuelnosti“, u: *Filozofija i društvo* (2/2008), str. 9–27, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Polić, M. (1993), *K filozofiji odgoja*, Zagreb: Znamen i Institut za pedagojska istraživanja.
- Ruso, Ž. Ž. (1927), *Emil ili o vaspitanju* (knjiga peta), Beograd, Izdanje knjižarnice Rajkovića i Čukovića.
- Ruso, Ž. Ž. (1949), *Društveni ugovor: O poreklu i osnovama nejednakosti među ljudima*, Beograd: Prosveta.
- Tadić, Lj. (1987), *Autoritet i osporavanje*, Beograd: Filip Višnjić; Zagreb: Naprijed.
- Uzelac, M. (2012), *Filozofija obrazovanja I*, Dostupno na <http://www.uzelac.eu/>.